

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес бекітілген жаңа әліпби бойынша әзірленді.

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері (Ереже) – латын графикасындағы қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазуды көрсететін құқықтық күші бар құжат. Сонымен қатар латыннегізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын тұрақтандыратын, дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын басты нормативті қағидалар болып саналады. Ережеде алдымен ұлттық тілдің жазу-сызумен байланысты:

тілдің жалғамалылығы;

тілдің ықшамдалуы;

тіл дыбыстарының үндестігі;

дауыссыздардың бір-бірімен үйлесімділігі т.б. негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктері ескерілді.

Ереженің негізгі ұстанымы үшін *фонематикалық принцип* басшылыққа алынды. Сонымен қатар қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы көне және кірме тілдік қабаттардың кейбір түрлерінің емлесіне қатысты *дәстүрлі және фонетикалық*, ал төл сөздердің күрделі түрлері үшін *морфологиялық* принцип те қолданылды.

Ережеде:

латын негізді әліпби бойынша қазақ тілі дыбыстарының мәнін білдіретін әріптердің үндестікпен, үйлестікпен жазылу нормасы көрсетілді;

сөздерді бірыңғай жуан немесе жіңішке жазу, соған сәйкес қосымшалардың жуан немесе жіңішке жалғану үлгісі берілді;

қосар дыбыстарды (**ұу/үу, ый/ій**) дара әріппен (**у, и** әріптерімен) таңбалаудың үлгісі ұсынылды;

қазақтың әдеби тіліндегі емлесі қиын сөздердің орфографиялану ерекшеліктері көрсетілді;

латыннегізді жаңа әліпбиде жоқ **ё, й, ц, щ, э, ю, я, ь, ъ** әріптерінің жазылу баламасы берілді;

бейүндес буынды кірме сөздерге қосымша жалғаудың орфографиялану тәртібі көрсетілді;

шеттілдік сөздердің орфографиялану үлгісі ұсынылды;

біріккен, кіріккен, тіркесті және қос сөздердің емлесі, сондай-ақ бас әріппен жазылатын атаулардың жазылуы мен тасымалдың тәртібі көрсетілді.

Ереже түзуде ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы, техникалық жақтан қолдануға оңтайлы, жинақы болуы, халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтылуы, жаһандану үрдісінде

жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталуы ерекше назарға алынды. Сонымен бірге бұған дейінгі жазу тәжірибесі, тұрақталған нормалары, латыннегізді әліпбиді қолданған және қолдана бастаған түркітөктес халықтардың емле тәжірибелері ескерілді.

Аталмыш Ереженің бастапқы нұсқасын түзу жұмысы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында (Институт) атқарылды.

Институт әзірлеген Ереже жобасы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық, Терминологиялық және Әдістемелік жұмыс топтарының бірлескен ғылыми-практикалық семинар-кеңестерінде бірнеше мәрте қаралып, талқылаудан өткізілді. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Тіл саясаты комитеті Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы еліміздің бірқатар өңірлерінде ересектер, оқушылар, сондай-ақ оқытушы-филологтер арасында сынама-сауалнама арқылы тексеруден, республикадағы ЖОО-ның оқытушылары мен тілтанушы мамандарының тәуелсіз сараптамасынан өткізіп, Ережеге соңғы редакциялау жұмыстарын жасап, көпшілік назарына ұсынып отыр.

Қазақ емлесіндегі тың өзгерістер, жаңа қағидалар және олардың ғылыми негіздемесі ортологиялық құралдарда жан-жақты қамтылады. Ереже латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық қазақ әліпбиі бойынша Орфографиялық, Орфоэпиялық, Шеттілдік сөздер сөздіктері, Емлесі қиын сөздер сөздігі, Анықтағыштар мен Нұсқаулықтар, басқа да әдістемелік құралдар түзу мен жасауда, мамандар даярлауда ғылыми-нормативтік тірек ретінде алынатын басты құжат болып саналады.

ТІРЕК ҰҒЫМДАР

Анықтауыштық қатынас – зат пен құбылыстың атауы болатын есім сөз тіркестері сыңарларының арасындағы алдыңғысы анықтайтын, соңғысы анықталатын қатынас.

Атауыштық тіркес – сыңарлар арасындағы байланысы тұрақты, зат пен құбылысты тура мағынада атайтын, бөлек жазылатын күрделі сөз.

Ашық дауысты – жақтың кең ашылуы арқылы, тек үннің қатысымен жасалатын дыбыс.

Әріп – дыбыстың әліпбидегі графикалық таңбасы.

Біріккен сөз – бірнеше түбірден бірігіп, бір ғана зат пен құбылыстың атауы болатын, бірге жазылатын күрделі сөз.

Дыбыс – айтылымдағы ең кіші тілдік бірлік.

Емле – жазу нормаларын қалыптандыратын ережелер жиынтығы, орфография.

Идиомалық тіркес – дайын күйінде қолданылып, бір ұғымды білдіретін, тұтас мағынасы құрамындағы бірліктердің әрқайсысының мағынасына сәйкеспейтін тұрақты тіркестің түрі.

Көмекші есімдер – зат есімдерге тіркесіп, заттардың кеңістіктегі орналасу қатынастарын білдіретін сөздер.

Күрделі сөз – сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынас жойылып, тұтасқан бірлік ретінде бір мағынаны білдіретін, бір ғана морфологиялық, синтаксистік қызмет атқаратын, біріккен, кіріккен, қос сөз және атауыштық тіркес түріндегі сөздер.

Күрделі етістік – екі немесе одан да көп сөздерден жасалып, күрделі қимыл-әрекетті атайтын, бөлек жазылатын сөздер.

Кірме сөз – қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары бойынша игеріліп жазылатын өзге тілден енген сөз.

Кіріккен сөз – екі не одан да көп сөзден бірігіп, сыңар жігіндегі дыбыстар үндесіп, үйлесе өзгеріске ұшыраған, құрамы сіңісіп кеткен сөздер.

Қос сөз – бір сөздің қайталануынан не сөздердің қосарлануынан жасалған, дефиспен жазылатын күрделі сөз.

Қосымша – сөз мағынасын өзгертетін, түрлендіретін, сөз бен сөзді байланыстыратын грамматикалық бірлік.

Қысқарған сөз – күрделі атаулардың қысқартылып жазылған түрі.

Лексикаланған тіркес – фразеологиялық мағынасынан қол үзген, синтаксистік қатынас көмескіленген, жеке сөз орнына жүретін лексикалық бірлік.

Морфологиялық принцип – жеке сөздің және күрделі сөз сыңарларының түбір тұлғасы сақталып жазылатын емле ұстанымы.

Тәуелдік жалғау – бір заттың басқа затқа немесе біреуге тәуелді, меншікті екенін білдіретін қосымша.

Түбір сөз – сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін, мағыналы негізгі бөлігі.

Тіл үндестігі – қазақ тіліндегі бірінші буынның үндесіміне қарай сөздердің бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке айтылатын негізгі дыбыстық заңдылығы.

Фонема – сөздер мен морфемаларды бір-бірінен мағына және форма жағынан ажырататын тілдің дыбыстық жүйесіндегі негізгі типтік бірлік.

Фонематикалық принцип – фонеманың негізгі реңкі сақталып жазылатын емле ұстанымы.

Шеттілдік сөз – жазба тұрпаты түпнұсқасынан үлкен айырмасы болмайтын өзге тілден енген сөз.

ЖАҢА ӘЛПБИ НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ЕМЛЕСІНІҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ

I тарау

ӘРІПТЕР ЕМЛЕСІ

Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі

Дауысты дыбыстарды таңбалайтын әріптер: a, á, o, ó, y, i, u, ú, e.

§1. a, e, y, i әріптері сөздердің барлық буынында жазылады: ana, baqyt, shaǵala, balapan, bota, bolashaq; elik, egemendik, elgezek, qurmet, kórkem; yqpal, yrys, mysal, jańǵyǵy, baqsy, jaqsy; irgeli, irimshik, bilim, izgilik, kishipeil, senim.

§2. á, o, ó, u, ú әріптері төл сөздің басында жазылады: ádis, álem, sán, dán, mádeniet, báterek; ozyq, ońtaly, qoǵam, torsyq; óris, ómirsheń, kósem, bórik; utymdy, ustaz, qujat, tumar; úrdis, úkimet, júte, túbegeili. Кірме, шеттілдік сөздердің екінші, үшінші буынында да жазылады: sirá, kiná, kýá, ińkár, kúmán, shúbá, zámzám, dúdámal; bulbul, maǵlumat, samuryq, májbúr, dúldúl, dástúr, manóvr, montór, parashút, absalút, festivál, kobált, banknot, alkogól, vestibúl.

j, sh мен i әріптерінің ортасында келген a дыбысы жиіішке айтылғанымен, a әрпі жазылады: jai, jailaú, jaily, shai, shailyq.

Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптер: b, d, f, g, ǵ, h, ı, j, k, l, m, n, ń, p, q, r, s, t, v, ý, z, sh, ch.

§3. b, g, d, f, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, z, sh, ch және ı, ý (§6-ны қараңыз) әріптері сөздің басында, ортасында, аяғында жазылады: bailyq, kóbelek, arab; gúl, kógal, pedagog; dáýlet, baǵdar, asteroid; filosofia, múftı, paragraf; hıkaia, qahar, tarih; jospar, ereje, muqtaj; kúmis, shekpen, berik; lebiz, alash, táyekel; máńgilik, qaımaq, ǵalym; namys, kóne, dastarqan; parasat, kópir, talap; qurmet, maqtanysh, bolashaq; ras, ertegi, ómir; saıasat, kelisim, aıtys; tabıǵat, qatal, sáýlet; virýs, avtor, rezerv; zerde, bilezik, qundyz; shańyraq, búrshik, qylysh; chempion, kaýchýk, senvich; ıá, qaıyń, sai; ýaqyt, áleýmet, taý. Ashshy, tushshy, keshshe сөздерінде екі **sh** әрпі қатар жазылады.

§4. ǵ әрпі сөз басы мен ортасында ғана жазылады: ǵarysh, aǵash, samǵa.

§5. ń әрпі сөз ортасы мен соңында ғана жазылады: mórtanba, eńbek, tańerteń, meń, zań.

ı, ý әріптерінің емлесі

§6. ı, ý әріптері дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады: aı, úı, oıshyl, ıaǵnı, qoıan, saıa, ıod, fail, aıkido, mezozoı, ýaǵyz, ýaqyt, aý, sáýkele, demeýshi, qaýyn, aıyan, keıyana.

§7. yı (ый), ii (ий) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында i әрпімен жазылады: ıgilik, iman; kiiim, tiyn, sia, siaqty; bı, tarihi; institýt, kino, granıt.

Е с к е р т у. Қосар yı (ый) әріптері тек syı (сый), tyı (тый) түбірлерінен жасалған сөздерде жазылады: syılyq, syıymdylyq, syıú; tyıum, tyıuly, tyıú.

ıy, ii әріп тіркестеріне аяқталған етістікке көсемшенің i (-й) жұрнағы жалғанғанда, екі i әрпі қатар жазылады: baiy – baidy, keii – keidi.

§8. uý (ұу), úú (үу) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында ú әрпімен жазылады: úyldyruq, úyz, úildeý; túys, qúyrshaq, ǵúil, tintýir; oqú, sú, jazú, kelú, barú.

§9. **ю** әрпі **іу** әріп тіркесі түрінде жазылады: *aiú, baiú, oiú, jaiú, síiú*.

Е с к е р т у. **і** әрпінен кейін тұрған **ю** әрпінің орнына **у** жазылады: *qiú, jíú*.

§10. **я** әрпі **ia** әріп тіркесімен жазылады: *qoian, iaǵni, saia*.

Е с к е р т у. **і** әрпінен кейін тұрған **я** әрпінің орнына **а** жазылады: *qiar, sia, jaria*.

II тарау

ТҮБІР СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ.

ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ЖАЛҒАНУЫ

Түбір сөздер емлесі

Қазақ тілінде түбір сөздер тіл үндестігі бойынша жазылады.

§11. Төл сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: *azamat, untymaq, bosaǵa, turmys; ásem, memleket, izet, úmit, sóilem*. Ал кейбір кірме сөздерде тіл үндестігі сақталмай жазылады: *quziret, qudiret, muǵalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet, qadir, kitap, taúqimet, qaziret*.

§12. Сөздердің және күрделі сөздер мен сөз тіркестері сыңарларының түбір тұлғасы сақталып жазылады: *qulun (qulun емес), júzim (júzum емес), kóilek (kóilók емес), júrek (júrók емес), orynduq (orunduq емес), kók oramal (kóg oramal емес), aq ala (aǵ ala емес), aq aiú (aǵ aiú емес); bara almamyn (baralmamyn емес), barsa ıǵi edi (barsıǵedi емес), baryp pa eken (baryppeken емес), kele jatyr (kelatyr емес), kúnkóris, kúnbaǵys, shekara, qyrkúiek, kókónis*.

Қосымшалардың жалғануы

§13. Қосымшалар түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: *jumys-shy-lar-dyń, qart-tar-dyń, baqsha-myz-da; mekeme-de, bereke-si, teńiz-shi-ler; kitap-tyń, qudiret-ke, muǵalim-niń; kógal-ǵa, kógorai-ǵa*.

§14. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, қосымшалар қатаңнан, ал дауысты, ұяң немесе үнді болса, қосымшалар ұяң не үндіден басталып жалғанады: *halyq-qa, qyrat-tar, mektep-ke, kólik-ren; táj-ge, qaryz-ǵa, juldyz-dar; tań-ǵa, pán-der, tal-dyń, kól-ge, bala-ǵa, bala-lar, áje-ge, áje-niń*.

§15. Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған **у, і** әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады. Мысалы: *aúyl – aúly, daúys – daýsy, erin – erni, halyq – halqu, oryn – orny, ǵuryr – ǵurpy, quryq – qurqu (қырқын беру), kórik – kórki (бет-ажар), árip – árpi, paruq – parqu (бағасы), paruq – parqu, qulyq – qulqu, oıyn - oıyny*.

Е с к е р т у. Мағынасына нұқсан келетін сөздерде **у, і** түсірілмей жазылады. Мысалы: *qulyq – qulyǵy; kórik – kórigi (ұстаның құралы); qalyp – qalyby (нанның қалыбы); quryq – quryǵy (сандық мағына); paruq – paruǵy (термин), .*

§16. Соңғы буынында **á** әрпі жазылатын түбір сөздерге ашық дауыстылармен келетін қосымшалар ғана жуан жалғанады: *kúnásina, kúnásinan, kúásina, kúásinan, kúnáǵa, kúnádan, kinálaıy, shúbalanıy, kúáǵa, kúádan, kúmánǵa, kúmádanıy*.

§17. s, z, j дыбыстарына аяқталатын сөздерге s, sh дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбір сақталып жазылады: basshy (bashshy емес), qussha (qushsha емес), tuzsyz (tussyz емес), sózsiz (sóssiz емес), aýyzsha (aýyshsha емес), tájsiz (táshsiz емес).

§18. n дыбысына аяқталатын сөздерге b, g, ğ, m дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: buryńgy (buryńgy емес), jańǵa (jańǵa емес), qaýyńǵa (qaýyńǵa емес), túngi (túngi емес), tómengi (tómeńgi емес), júgenge (júgeńge емес), janbaıdy (jambaıdy емес), kónbedi (kómbedi емес), senbeıdi (sembeıdi емес), saımanmen (saımammen емес).

§19. Сөз соңындағы k, q, p әріптері тәуелдік жалғауы немесе көсемшенің -a, -e, -ı жұрнағы жалғанғанда, g, ğ, b (ы) болып жазылады: júrek – júregi, súiek – súiegi, kúrek – kúregi; qazaq – qazaǵy, bairaқ – bairaǵy, taraқ – taraǵy; kitap – kitaby, aspaр – aspaby, lep – lebi; ek – egedi, tók – tógedi; taқ – taǵady, baқ – baǵady; keр – kebedi, keýip, jaр – jabady, jaýyp, tap – tabady, taýyp. **Бирақ** sap – sary, sarynda, tarap – tarapy тәрізді сөздердің түбір тұлғасы сақталып жазылады.

§20. Екінші сыңары basy, asy, aǵasy, anasy тұлғаларымен келген біріккен сөздерде қосымша сөздің тәуелдік формасына жалғанады: Elbasyna, Elbasyn, otbasyna, otbasyn, otbasylar, qonaqasyna, qonaqasyn, qonaqasyлар, otaǵasyna, otaǵasyn, otaǵasyлар, myńbasyn, myńbasyna, myńbasylar. Тәуелдік жалғауының III жағы жалғанбайды.

§21. Түбір сөзге -hana, -nama, -ǵoı, -qoı, -kez, -kesh, -paz, -ger, -ker, -tal, -dar, -qor тәрізді араб, парсы тілінен енген және -kúnem, -niki (-diki, -tiki), -men (-ben, -pen) тәрізді төл қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарамай жалғанады: kitaphana, ádisnama, emhana; danagóı, aqylgóı; sánqoı, áyesqoı; arbakesh, baıshykesh; jıhankez; ónerpaz, bilimpez; zańger, saýdager; kásipker, qaıratker; sezimtal, úgymtal; dindar, qaryzdar; mansapqor, jemqor; paıdakúnem; ataniki, aýyldiki, qazaqtiki; qoǵammen, ultpen, qyzben.

III тарау

БӨЛЕК ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ

§22. Анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері бөлек жазылады: altyn saǵat, kiiz úı, bota kóz, qara shai, at qora, maqta maiy, quraq kóre.

§23. Күрделі сан есімдердің әрбір сыңары бөлек жазылады: on bir, on birinshi, on segiz million, jıyma segiz, júz on jeti, eki júz jetpis tórt, bir myń toǵyz júz elý úsh, tórt milliard, jıyma úsh bútin onnan bir.

§24. Күрделі сын есімдердің әрбір сыңары бөлек жазылады: al qyzyl, qońyr ala, qyzǵylt sary, qara ala, kók ala, qara kók, aq sur, qula qasqa, qula jiren, tory tóbel.

§25. Күрделі етістіктердің, есім және еліктеуіш сөздермен тіркескен құрама етістіктердің әрбір сыңары бөлек жазылады: baǵyp keldi, kele jatyp, jaza ber, kiip júre ber, júgire jóneldi, bara almady, bara almaı qalyp edi, jyǵylyp qala jazdady; qyzmet etý, mán berý, qol shapalaqtaý; shap etý, dý ete túsy, baj etý, lap qoıy.

§26. Толық мағыналы сөзбен тіркескен saıyp, keiın, buryp, deiın, sheiın, men, ben, pen, qoı, ǵoı, da, de, ta, te, ma, me, ba, be, pa, pe, she шылаулары бөлек жазылады: jyl saıyp, aı saıyp; sabaqtan keiın; budan buryp; jinalysqa deiın; túske sheiın; qalam men qaǵaz, kitap pen dápter;

kerek qoi, kóre ǵoi; ol da, men de; halyq ta, úkimet te; Bar ma eken? Kele me eken? Suraq pa? Kóp pe? Az ba? Kem be? Sen she?

§27. da, de, ta, te шылаулы тіркестерімен келген күрделі сөздер бөлек жазылады: bar da kel, ait ta qoi, qara da tur, kir de shyq. **Бірақ** *urda-jyq, asta-tók, ýda-shý* тәрізді лексикаланған тіркестер бірге әрі дефис арқылы жазылады.

§28. Негізгі сөзге тіркескен aldy, arty, asty, ústi, mańy, jany, ishi, syrty, basy, tusy, sheti, boıy сияқты көмекші есімдер бөлек жазылады: esik aldy, úi arty, kópir asty, ústeldiń ústi, qala mańy, bazar jany, aýla ishi, qora syrty, qystyń basy, júrek tusy, aúyl sheti, ózen boıy, tula boıy.

Е с к е р т у. Aldy, arty, asty, ústi көмекші есімдерімен келіп, атаулық мағынаға ие болған сөздер бірге жазылады: sailaýaldy naýqan, mektepaldy top, tilarty dybysy, sózaldy syńary, tisarty daýyssyzy, jerústi jumystary, jerasty sýlary.

§29. Идиомалық, фразалық тіркестердегі әрбір сөз бөлек жазылады: qas batyr, shyńjyr balaq, shubar tós, shiki ókre, qara ter, iek artty, bas tartty, bet burdy, iin tires. **Бірақ** атау сөздің орнына жүретін лексикаланған тіркестер бірге жазылады: basqosý, atsalysý, aqkónil (§38-ді қараңыз).

IV тарау

БІРГЕ ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ

§30. Екі түбірден құралған бір ғана зат пен ұғым атауы бірге жазылады: kókónis, shekara, jertóle, baǵdarsham, beinebaian, sýsabyn, kereńqulaq (өс.), itsandyq (өс.), kelteshash (өс.).

§31. Екінші сыңары -lyq (-lik, -dyq, -dik, -tyq, -tik) қосымшасымен келген қоғамдық, әлеуметтік лексика, -ar (-er) қосымшасымен келетін әдет-ғұрып, кәде атаулары, -lar (-ler, -dar, -der, -tar, -ter) қосымшасымен келетін ботаникалық, зоологиялық атаулар, -qysh (-kish, -ǵysh, -gish) қосымшасымен келетін құрал-сайман және техника атаулары, -ty (-ti, -dy, -di), -pa (-pe, -ba, -be, -ma, -me), -ys (-is, -s), -ǵy (-gi, -qu, -q) қосымшасымен келетін лексикаланған тұрақты тіркестер мен зат атаулары бірге жазылады: ortaazialyq, jerjúzilik, arampıǵyldyq, búkilálemdik, jalpyhalyqtyq, birrettik; aýyzashar, atqaminer; ashatuıaqtylar, balyqqorektiler, jalańkózdiler, aǵashkemirgishter; kespekeskish, sabynsalǵysh, órtsóndirgish; sharýabasty, nemketti, súkeisaldy; alypqashpa, baýkespe, janbaǵys, kireberis, kúnkóris; aýaqyzdyǵy, aýasúzgi, bóriomaq.

§32. Ásire, bir, kóp, jalpy, бей және avan, avia, avto, agro, anti, aero, gidro, gıper, eýro, izo, infra, kino, mega, mini, radio, tele, trans, últra, foto, elektr сияқты сөзалды сыңарларымен, сондай-ақ бей қосымшасымен келген атаулар бірге жазылады: ásiresolshyl; birqalypty, birmándi; kópmándi, kópmúshe; jalpyulttyq, jalpymemlekettik; beikúná, beıhabar; avansahna; aviamektep;avtojol;agrokeshen;antıdene;aeroshana;gidrobeket;gıperbelsendi; eýrospport; izosyzyq; infraqurylym; kinoqondyrǵy; megajoba;minijoba;radiobailanys;telearn;transshekara;últradybys;fotosýret;elektrsúzgi.

§33. Екінші сыңары aralyq, qumar, jandy, taný, tanym, jai, hat, aqy, ishilik, symaq сияқты сөздермен келген атаулар бірге жазылады: halyqaralyq; ataqqumar; ultjandy; jaratylystaný; tiltanym; jylyjai; ashuqhat (ashuqhat syılaý); zeinetaqy; mekemeishilik; ákimsymaq. **Бірақ** анықтауыштық қатынас сақталған күрделі сөздер бөлек жазылады: ashuq hat, qyzmettik hat.

§34. Esh, ár, kei, bir, qai, qaisy, álde сөздерімен келген есімдік, сын есім, үстеулер түбір тұлғалары өзгертілмей, бірге жазылады: eshkim; árkim; ártúrli; keibir; birdeñe; qaibir; qaisybireýler; áldeqalai.

Е с к е р т у. Ár, kei, bir, qai, álde сөздері зат есімдермен тіркескенде, бөлек жазылады: ár el; kei bala; bir jumys; qai zaman; álde shyn, álde ótirik.

§35. Бірінші сыңары aq, qara, sary, kók, qyzyl, ala, boz тәрізді түс атауларымен келетін ботаникалық, зоологиялық терминдер бірге жазылады: aqyуq (күс), aqshabaq (балық); qaraqus, qaraaғash (өс.); saryandyz (өс.), sarygúl; kókqutan (күс), kókbasshóp (өс.); qyzylqasqyr (аң), qyzylbida; alabuға (балық), alabulbul (күс); bozbetege (өс.), boztorғai. Үш құрамнан тұратын ботаникалық, зоологиялық атаулардың алдыңғы екі сыңары бірігіп жазылады: aqbas siyr,sarybas jylan.

§36. Лексикалық мағынасынан ажыраған qoi, siyr, túie, bota, qozy, at, qoian, aiý, bóri, qasqyr, it немесе qum, sý, bal, ý, sor сөздерімен тіркескен ботаникалық, зоологиялық атаулар бірге жазылады: qoiýsan (өс.), siyrjoñyshqa (өс.), botabúrgen (өс.), qozygúl (өс.), atqulaq (өс.), qoiansútek (өс.), aiýbaldyrған (өс.), aiýbadam (өс.), bóriqaraqat (өс.), qasqyrjem (өс.), itbúldirgen (өс.), qumberish (өс.), sýbetege (өс.), balqaraғai (өс.), ýkekire, ýbidaуq (өс.), sorqañbaq (өс.).

Е с к е р т у. Aq, qara, qyzyl, qoñyr, sur, shubar сөздері аң-күс, өсімдік түсін айыру үшін қолданылатын болса, бөлек жазылады: aq alabota, qara qarға, sur jylan, shubar baqa.

§37. Екінші сыңары shóp, gúl, tiken, jaryraq, tamyр, qus, balyq, qurt, jidek, jemis, qat сөздерімен келетін ботаникалық атаулар бірге жазылады: emenshóp, qoñyraýshóp; kúmesgúl, qaltagúl; sortiken, shağyrtiken; túmejaryraq, sútjaryraq; altyntamyр, beltamyр; totyqus, kókkus; taraqbalyq, qylyshbalyq; qaraqurt, bósirqurt; qyzyljidek, itjidek; tamyрjemis, torjemis; qaraqat, qyzylqat.

§38. Күрделі сөзге айналған фразеологизмдер бірге жазылады: aqsaqal, aqsútek, aqniет, aqniетtik, aqkónil, aqkónililik; kóshbasshy, dúieqoñyzdaný, erjúrek, erjúrektik, janpida, janpidalyq, ataqonys; basqosý, atsalysý, atústi, atústilik.

V тарау

ДЕФИСПЕН ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ

Қос сөздердефис (-) арқылы жазылады.

§39. Қайталама қос сөздер дефис арқылы жазылады: lek-lek, alýan-alýan, júre-júre, kóre-kóre, sóilei-sóilei, biik-biik, kóp-kóp, тау-тау, qaita-qaita.

§40. Қосарланған еліктеуіш, бейнелеуіш сөздер және көңіл-күй, шақыру одағайлары дефис арқылы жазылады: jalt-jult, satyr-sutyр, qalt-qult, shaqyr-shuqyr, shart-shurt, sart-surt, tars-turs, pah-pah, shek-shek, quрау-quрау.

§41. Сыңарлары өзара мағыналас және қарама-қарсы, жиынтық және жалпылама мәндегі, сондай-ақ мағынасы көмескіленген қос сөздер дефис арқылы жазылады: sui-qurmet, úgit-nasihат, oi-óris, ydys-аiaq, telegei-teñiz, salt-dástúr, er-toqym, el-jurt, jer-jahan, kúsh-qairat, oñtústik-shyğys, júrek-tamyр syrқaty, shtrih-kod, oqý-jattyğý, ákimshil-qysymshyl; úlken-kishi, kári-jas, alys-jaqyn, ashshy-tushshy, alys-beris, joғary-tómen, kóshi-qon, aitty-aitpady, kirer-kirmesten, kelimdi-ketimdi, kári-qurtañ, kólek-kónshek, et-met.

§42. Қосарланған болжалдық сан есімдер дефиспен жазылады: bir-eki, alty-jeti, úsh-tórt, otыз-қуғуқ, altaу-jeteу, bireу-ekeу.

§43. Грамматикалық тұлғалармен келген қос сөздер дефис арқылы жазылады: týradan-týra, qoldy-qolyna, ózinen-ózi, qaraptan-qarap, bardy-joqty, azdy-kópti, tekten-tekke, teginnen-tegin, qolma-qol, betpe-bet, kózbe-kóz, jolma-jol, barar-barmas; bilep-tóstep, sharshap-shaldyǵyp, kórgen-túngen, júyp-shaıyp, qyryp-joıyp, jylap-eńirep, ósip-ónip.

§44. Араб цифрымен берілген санға қосымша дефис арқылы жалғанады, сондай-ақ түсірілген -unshy (-inshi), -nshy (-nshi) қосымшасының орнына дефис қойылады, ал рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды: 6-ǵa, 100-ge deın, 10-15-ten; 2018-jyly, 5-sanat, 3-kireberis, 10-qazan, 2-aqpan, 136-bar, 1-úı, 9-páter, XXI ǵasyr, III tom, IV taraу. **Бірақ** № шартты белгісімен тіркесетін араб цифрлы сан есімдер дефис арқылы ажыратылмайды: №82 mektep, direktordyń №5 buıǵy, №107 qaуly, №17 kiris.

§45. Цифрға тіркелетін % (процент), °C (Цельсий) таңбаларынан кейін жалғанатын қосымшалар дефис арқылы жазылады: 50 %-ke, 10 °C-den tómen.

§46. Күшейткіш буынмен келетін сөздер дефиспен жазылады: ар-ануқ, қыр-қызыл, сар-сары, жар-жақсу, сұр-сúkimdi, қуба-қыр. **Бірақ** арпақ, kókreńbek болып жазылады.

§47. Кірме негіздер, аббревиатуралар мен сандардың төл және шет тілінен енген сөздермен қосарланған атаулары, сондай-ақ úeb, eks сөзалды сыңарларымен келетін сөздер дефис арқылы жазылады: breın-rıng, kofe-breık, market-meıker, shoу-bıznesh, tok-shoу, blıs-saуal, feıs-baqylaу, art-kafe, pop-múzyka; MP4-pleerleri, USB-tasymaldaуshy, SD-karta; VIP-palata, IT-mamandar, PR-menejer.

§48. -aq, -aı, -aу, -dy, -di, -mys, -mis, -tin, -tuǵyn шылаулары дефис арқылы жазылады: sen-aq, shamaly-aq, kelmeıdi-aу, ádemisin-aı, aıtqan-dy, barypty-mys, kelipti-mis, kóretin-di; erek-tin, bar-tuǵyn, joq-tuǵyn.

§49. Қысқарған сөзге қосымшалар дефис арқылы жалғанады: AAQ-nyń, QazUPÝ-ǵa, TMD-ǵa (§73-75 қараңыз).

VI тарау

БАС ӘРІП ЕМЛЕСІ.

ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ЖАЛҒАНУЫ

§50. Әрбір жаңа сөйлем бас әріппен жазылады: Qonaqúide, dóńgelek ústel ústinde qyzǵylt, kúńgirt saуlesi bar tas sham janyp tur. Qyryn otyrǵan ákesiniń úlken kesek pishini Abaıǵa jartylaı ǵana kórinedi (M.Áýezov).

§51. Өлеңнің әрбір жолы бас әріптен басталады:

Paıda oilama, ar oıla,

Talap qyl artyq bilýge.

Artyq bilim kitapta,

Erinbei oqyp kóruǵe (Abai).

Жалқы есімдер емлесі

§52. Кісінің аты, әкесінің аты, тегі бас әріппен жазылады: Dýlat Saǵynuly Berdáli, Qyrmyzy Nábiqyzy Serdimbek.

§53. Кісі есімдеріне және -ov, -ev жұрнағымен аяқталған кісінің тегіне қосымша түбір сөздің соңғы буынына сәйкес үндесіп жалғанады: Álhannyń, Álhanga; Kúnsulýdyń, Kúnsulýǵa; Nábievanyń, Nábievke; Baıǵaraevanyń, Baıǵaraevqa.

Е с к е р т у. Соңғы буыны á-мен аяқталған кісі есімдеріне қосымшалар §16 бойынша жуан жалғанады: Kúlásh-qa, Kúlái-ǵa, Bilál-ǵa.

§54. Екі сөзден құралған кісі есімдері бірге жазылады: Tóremurat, Aısáyle, Saqyrjamal, Ábilqasym, Qasymjomart, Batyrhan, Tursynzada, Nurgalı, Aıǵúl, Aqbala, Aqylbek, Jaqsybai, Shárbaný, Toqqoja, Nurbike, Nurayym, Nurdildá, Bibihanym, Asyljan, Ahmetqazy.

§55. Кісі есімдері сыңарларының жігіндегі дыбыстар айтылымына сәйкес жазылады: Aıǵyz, Baigeldi, Jumaǵul, Qaragóz, Kenjáli, Bıbajar, Qojahmet.

§56. Араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес жазылады: Ysqaq, Yrysjan, Yrysaldy, Ysmaıyl немесе Symaıyl, Muhambet, Ybyraıym, Bátıma, Qasen, Qusaıyn, Qadisha, Pazyl, Ábdıqadir, Álbeıbarys.

§57. Тарихи тұлға есімдеріндегі көмекші сөздер сөз басында бас әріппен, сөз ортасында кіші әріппен дефис арқылы жазылады: Ábýnasyr ál-Farabı, Leonardo da Vinchi, Janna d'Ark, Fon der Gols, Lıýdvıg van Bethoven, Ál-Farabıdıń murasy barlyq túrki halyqtaryna ortaq. Көрсетілген есімдерге қосымшалар буын үндесіміне сәйкес жалғанады: Leonardo da Vinchi (-dıń, -ge); Fon der Gols (-tuń, -qa); Vilgelm fon Gýmboldt (-tuń, -qa).

§58. Ертегі, миф кейіпкерлерінің аттары бас әріппен және бірге жазылады: Jelaıaq, Jeztyrnaq, Saqqulaq, Taýsoǵar.

§59. Құрамында bı, жуау, ata, ana, batyr, abyz, aqyn, bahadúr, han, seri, sal, datqa, sultan, qaju, sulý, begim, hanym, myrza сөздері бар ұлттық-мәдени қоғамдастыққа танымал кісі есімдерінің алдыңғы сыңары – бас әріппен, екінші сыңары кіші әріппен бөлек жазылады: Móńke bı, Buqar жуау, Adam ata, Науа ana, Qorqyt ata, Domalaq ana, Jalańtós batyr, Baiserke abyz, Dýlat aqyn, Ábilǵazy bahadúr, Abylai han, Aqan seri, Birjan sal, Baızaq datqa, Baraq sultan, Qunanbai qaju, Baıan sulý, Aısheker hanym, Rabıa begim.

§60. Дәстүрлі мәдениетте ерекше орын алған кісі есімдерінің алдында қолданылатын тұрақты эпитеттер бас әріппен жазылады: Úkili Ybyrai, Qyz Jibek, Máshhúr Júsip, Qazdaýysty Qazybek bı, Er Tarǵyn, Qaraqyrshaq Qobylandy, Jalaу Musa, Er Tóstik.

§61. Жануарлар мен құстарға қойылған күрделі атаулар бас әріппен және бірге жазылады: Aıtóbel, Qoıankók; Bóribasar, Aqtós, Qaratorǵai.

Жер бедері, аспан денелері атауларының емлесі

§62. Географиялық және астрономиялық атаулар бас әріппен жазылады: Alataу, Jetisý, Ertis, Jaiyq; Kún, Aı, Jer, Sholpan, Jetiqaraqshy, Súmbile, Úrker.

§63. Muhit, asý, aral, qum т.б. сөздермен келетін жер-су және астрономиялық атаулардың бастапқы сыңары бас әріппен жазылады: Qara teńiz, Tynyq muhity, Kúngei asýy, Barsakelmes araly, Borsyq qumy.

§64. Тұрақты анықтауыш арқылы қалыптасқан күрделі жер-су атауларының екі сыңары да бас әріппен және бөлек жазылады: Kishi Azia, Ortalyq Qazaqstan, Batys Qazaqstan, Qıy Shygys, Taýly Altai.

§65. Күрделі жер-су атаулары бас әріппен, түбір тұлғасы сақталып, біріктіріліп жазылады: Araltóbe, Úsharal, Kókshetaý, Betpaqdala, Jarkent, Marqakól, Saryarqa, Saryağash, Jańaarqa.

§66. Қосарланған жер-су атауының екі сыңары да бас әріппен, дефис арқылы жазылады: Aqsý-Jabağyly qoryğy, Úitas-Aidos jerasty sýy, Saıram-Ógem ulttyq parki, Balqash-Alakól oıysy.

Күрделі атаулар емлесі

§67. Мемлекет және ең жоғарғы мемлекеттік басқару органдары мен лауазым атаулары бас әріппен жазылады: Qazaqstan Respýblikasy, Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti, Qazaqstan Respýblikasynyń Premer-ministri, Qazaqstan Respýblikasy Parlamenti Májilisiniń Tórağasy, Qazaqstan Respýblikasynyń Úkimeti. **Бірақ** мемлекеттік лауазым атауларындағы hatshy, ministr, depýtat, ákim, orynbasar, basshy, tórağa сөздері кіші әріппен жазылады: Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik hatshysy, Qazaqstan Respýblikasy Qarjy ministri, Qazaqstan Respýblikasy Parlamentiniń depýtaty, Túrkiстан oblysynyń ákimi, Qazaqstan Respýblikasy Prezidenti ákimshiligi basshsynynıń orynbasary, Ádistemelik bólim basshsy, Til komitetiniń tórağasy.

§68. Мемлекеттік әкімшілік-басқару органдары (министрлік, комитет, департамент, кодекс т.б.), заңнамалық құжаттар күрделі атауларының бірінші сөзі бас әріппен жазылады: Qarjy ministrliğı, Qazaqstan Respýblikasy Qarjy ministrliğı, Qazaqstan Respýblikasy Ishki ister ministrliğı, Qazaqstan Respýblikasy Qarjy ministrliğiniń Memlekettik múlik jáne jekeshelendirý jónindegi komiteti, Qazaqstan Respýblikasy Aqparat jáne komýnikasialar ministrliğiniń Aqparattandyru departamenti, Qazaqstan Respýblikasynyń Eńbek kodeksi.

§69. Оқу орны, ғылыми мекеме, қоғамдық ұйым, өнер орталықтарының және олардың құрылымдық бөлімшелерінің атаулары бас әріппен жазылады: Ál-Farabi atyndağy Qazaq ulttyq ýniversiteti, Sh.Ýalıhanov atyndağy Tarih jáne etnologıa instıtúty, Qazaqstan Sýretshiler odağy, Abai atyndağy Opera jáne balet teatry, Qazaq ulttyq ýniversitetiniń Tarih fakúlteti, Shygystanı fakúltetiniń Shygys filologiasy kafedrası; Til bilimi instıtútynyń Til mádenieti bólimi, Jazyshylar odağy Kórkem ádebiet bólimi, Til bilimi instıtútynyń Gylymi keńesi.

§70. Ғимарат, ескерткіш, көркем әдебиет, музыка, сәулет, өнер туындылары атауларының алғашқы сөзі бас әріппен жазылады: Velbitshilik pen kelisim sarayı, Qazmedia ortalyğy, Táýelsizdik sarayı, Áziret Sultan meshiti, I.Esenberlinniń «Kóshpendiler» trilogiasy, «Alasapyran» romany, «Aıqyn» gazetі, «Qazdar qaitqanda» áni, «Mángilik el» monýmenti.

§71. Маңызды тарихи оқиғалардың, мереке атауларының бірінші сөзі бас әріппен жазылады: Aqtaban shubyryndy, Jeltoqsan kóterilisi, Qurban ait, Naýryz meıramy, Qazaqstan halqynyń birliğı kúni, Bilim kúni.

§72. Мемлекеттік марапаттар, атақтар бас әріппен жазылады: Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik sylyğynyń laýreaty, «Halyq qaharmany» atağy, «Altyn qyran» ordeni, «Eren eńbegi úshin» medali, «Altyn alqa» tóselgisi.

VII тарау

ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ

§73. Басқы әріптерінен қысқарған күрделі атаулар бас әріппен жазылады: EYU (Eýropadaǵy qaýıpsızdık jáne untymaqtastyq uıymy); AQ (Aksıonerlik qoǵam); AAQ (Ashyq aksıonerlik qoǵam); JShS (Jaýapkershiligi shekteýli seriktestik); DDSU (Dúniejúzilik densaýlyq saqtaý uıymy). Қосымшалар қысқарған сөздің айтылу заңдылықтарына сәйкес дефис арқылы жазылады: EYU-ǵa; EO-ǵa; JShS-nyń, JShS-ǵa; AQ-nyń; DDSU-ǵa; TMD-ǵa, MKK-ge. **Бірақ** AQSh-qa деп жазылады.

§74. Ағылшын тіліндегі атауы бойынша қысқарған әлемдік мәртебесі жоғары халықаралық ұйым атаулары түпнұсқа тіліндегідей жазылады: UNESCO, USAID, NATO, EXPO. Қосымшалар қысқарған сөздің айтылуына қарай дефис арқылы жалғанады: UNESCO-nyń, -ǵa; USAID-tyń, -qa; NATO-nyń, -ǵa; EXPO-nyń, -ǵa.

§75. Аралас қысқарған сөздер төмендегідей жазылады: QazUÝ (Qazaq ulttyq ýnıversiteti); Eýgoodaq (Eýropalyq odaq). Қосымшалар соңғы буынға үндесіп жалғанады: QazUÝ-dyń, -ǵa; Eýgoodaq-tyń, -qa.

VIII тарау

ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕР ЕМЛЕСІ

§76. Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас жазылады, оларға қосымша буын үндестігіне сәйкес жалғанады: *moderator* (-dyń, -y, -ǵa, -lar), *marker* (-diń, -i, -ge, -ler), *stepler* (-diń, -i, -ge, -ler), *vaycher* (-diń, -i, -ge, -ler), *sýpervaizer* (-diń, -i, -ge, -ler), *banknot* (-tyń, -y, -qa, -tar), *bankomat* (-tyń, -y, -qa, -tar), *planshet* (-tiń, -i, -ke, -ter), *onlain* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *oflain* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *dızain* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *barmen* (-niń, -i, -ge, -der), *resepsn* (-niń, -i, -ge, -der), *skrinshot* (-tyń, -y, -qa, -tar), *blokbaster* (-diń, -i, -ge, -ler).

§77. Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша жазылады: *taýar*, *nómir*, *poshta*, *kástóm*, *pálte*, *poıyz*, *siez*, *slesir*, *vedimis*, *vedimistik*, *ketchúp*.

§78. *ë* әрпі *ó* әрпімен таңбаланады. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *manóvr* (-diń, -i, -ge, -ler), *brýselóz* (-diń, -i, -ge, -der), *aktór* (-diń, -i, -ge, -ler), *amóba* (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), *dırıjór* (-diń, -i, -ge, -ler), *rejısór* (-diń, -i, -ge, -ler).

§79. *ц* әрпі және *сц* әріп тіркесі *с* әрпі арқылы жазылады: *sırk*, *sement*; *desimetr*, *proporsional*, *kvars*, *korporasia*, *senarı*, *abses*, *plebisıt*.

§80. *щ* әрпі *sh* әрпімен жазылады: *ýchılıshe*, *praporshık*, *borsh*, *shı* (тағам).

§81. *э* әрпі *е* әрпімен жазылады: *element*, *elevator*, *poetıka*, *koefisent*.

§82. *ю* әрпі *ú* әрпімен жазылады: *parashút*, *absolút*, *glúkoza*, *debút*, *prodúser*, *lúks*, *valúta*, *búdjet*, *búro*, *sújet*, *búleten*, *fúchers*, *kompúter*, *tútor*, *konúktýra*, *konúktivıt*. Қосымшалар соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

§83. *я* әрпі *á* әрпімен жазылады: *zarád*, *knáz*, *narád*, *razrád*, *grıláj*. Қосымша §16 бойынша жалғанады.

Е с к е р т у. и (1) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: aksia, alergia, himia, gimnazia.

§84. Жіңішкелік белгісі (b) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: alkogól (-diń, -i, -ge, -der), ansámbł (-diń, -i, -ge, -der), asfált (-tiń, -i, -qa, -ta), álbátros (-tyń, -y, -qa, -tar), álbom (-nyń, -y, -ǵa, -dar), áłfa (-nyń, -ǵa), áłmanah (-tyń, -y, -qa, -tar), áłpinis (-tiń, -i, -ke, -ter), áłt (-tiń, -i, -ke), áłternativ (-tiń, -i, -ke, -ter), áłtron (-nyń, -y, -ǵa, -dar), bálzam (-nyń, -y, -ǵa, -dar), batalón (-niń, -i, -ge, -der), búldog (-tyń, -y, -qa, -tar), búldozer (-diń, -i, -ge, -ler), dúbl (-diń, -i, -ge, -der), gółf (-tiń, -i, -ke, -ter), gastról (-diń, -i, -ge, -der), kúłt (-tiń, -i, -ke), kobált (-tiń, -i, -qa, -tar), koról (-diń, -i, -ge, -der), medalón (-niń, -i, -ge, -der), múłtfilm (-niń, -i, -ge, -der), ós (-tiń, -i, -ke, -ter), pálma (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), paról (-diń, -i, -ge, -der), púłt (-tiń, -i, -ke, -ter), roial (-diń, -i, -ǵa, -dar), rúbl (-diń, -i, -ge, -der), sırkúl (-diń, -i, -ge, -der), váłs (-tiń, -i, -ke, -ter), vestibúł (-diń, -i, -ge, -der), vólfram (-nyń, -y, -ǵa, -dar), vółt (-tiń, -i, -ke), fakúłtet (-tiń, -i, -ke, -ter), festivál (-diń, -i, -ǵa, -dar), fólklor (-dyń, -y, -ǵa, -lar).

Е с к е р т у. жіңішкелік белгісі (b) тұрған буында е, і әріптері болса, бұл белгі ескерілмейді: akvarel (-diń, -i, -ge, -der), artıkl (-diń, -i, -ge, -der), atele (-niń, -si, -ge, -ler), barelef (-tiń, -i, -ke, -ter), barer (-diń, -i, -ge, -ler), gelmint (-tiń, -i, -ke, -ter), kegl (-diń, -i, -ge, -der), kelt (-tiń, -i, -ke, -ter), lager (-diń, -i, -ge, -ler), premer (-diń, -i, -ge, -ler), primera (-nyń, -ǵa, -lar), relef (-tiń, -i, -ke, -ter), shıfoner (-diń, -i, -ge, -ler), stıl (-diń, -i, -ge, -der), fılm (-niń, -i, -ge, -der).

§85. Айыру белгісі (b) ескерілмей жазылады, қосымшалар соңғы буын үндесіміне сәйкес жалғанады: sýbekt, obekt, feldeger, adektiv.

§86. -тч әріп тіркесімен аяқталатын сөздердегі т әрпі түсіріліп жазылады: skoch, skech, mach.

§87. дж әріп тіркесі бар сөздерде д әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: menejer (-diń, -i, -ge, -ler), jınsi (-niń, -si, -ge, -ler), jentlmen (-niń, -i, -ge, -der). Бірақ búdjet, lodjy болып жазылады.

§88. Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі түсіріледі: klas (-tyń, -y, -qa, -tar), hol (-dyń, -y, -ǵa, -dar), bal (-dyń, -y, -ǵa, -dar).

§89. Сөз ортасындағы қайталама сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады: patison, komısar, resor, profesor, proesor, asonans, dısonans, dısident; gramatika, komýna, imýnogen, imıgrant, mamologia, simetria, amiak, anagram; metalýrgia, elıps, kolej, sılabýs, koloid, kolokviým, triler, alofon, troleibýs; kotej, atestat; efýzia, afekt, afıkat, koefisient; týnel, aneksia, baner, tenis, konotat; abreviatýra, gıbon, korespondent, popýrı, korektor, ipodrom, oponent; sýgestia; adıtiv; akaýnt, akord, akreditteý, vakým.

Е с к е р т у. Сөз мағынасына әсер ететін жағдайда, сондай-ақ өлшем бірлік атауларында қайталама дыбыстар сақталып жазылады: netto, dollar, massa, tonna, millıon, millimetr.

§90. -ий-мен аяқталған сөздердің соңында бір ғана і әрпі жазылады: kalı, alúmini, patri, kafeterı, realı.

§91. Шеттілдік сөздердің соңындағы а әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады. Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғанады: kordinat (-tyń, -y, -qa, -tar), kapsýł (-dyń, -y, -ǵa, -dar), kardıogram (-nyń, -y, -ǵa, -dar), fonem (-niń, -i, -ge, -der), morfem (-niń, -i, -

ge, -der), leksem (-niń, -i, -ge, -der), orfogram (-nyń, -y, -ǵa, -dar). **Бірақ** matematika, pedagogıka, statistıka, mehanıka болып жазылады.

§92. -ст, -сть әріп тіркестеріне біткен сөздердің соңғысы (лары) түсіріліп жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: ekonomıs (-tiń, -i, -ke, -ter), komýnis (-tiń, -i, -ke, -ter), manifes (-tiń, -i, -ke, -ter), týrıs (-tiń, -i, -ke, -ter), poves (-tiń, -i, -ke, -ter).

§93. p, h әріптеріне аяқталған шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, p, h әріптері ұяңданбайды және **h** әрпіне аяқталған сөзге қосымшалар жуан жалғанады: arhetıp – arhetipi, stereotıp – stereotipi, sheih – sheihy, shtrih – shtrihy; seh (-tyń, -y, -qa, -tar), sheih (-tyń, -y, -qa, -tar), shtrih (-tyń, -y, -qa, -tar).

§94. **-ог** әріп тіркесімен аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады: pedagog (-tyń, -y, -qa, -tar), ekolog (-tyń, -y, -qa, -tar), filolog (-tyń, -y, -qa, -tar).

§95. **-рк, -рг, -кс, -лк, -кл, -нк** әріп тіркестеріне біткен сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: ocherk (-tiń, -i, -ke, -ter), hıǵyrg (-tiń, -i, -ke, -ter), metalyrg (-tiń, -i, -ke, -ter), polk (-tiń, -i, -ke, -ter), sıkl (-diń, -i, -ge, -der), bank (-tiń, -i, -ke, -ter), tank (-tiń, -i, -ke, -ter).

§96. -кт, -ск, -пт, -фт әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша у, і дәнекері арқылы, ал -кт, -нкт, -ск сияқты құрамында к әрпі бар сөздерге тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: fakt, faktige, faktisi; pýnkt, pýnktisi, pýnktige; instinkt, instinktisi, instinktige; dısk, dıskige, dıskisi; aksept, akseptige, akseptisi; soft, softyǵa, softysy.

§97. Сөз соңындағы **-нг** әріп тіркесі **ń** әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: boýlıń (-niń, -ge, -i, -der), brifıń (-niń, -ge, -i, -der), reitıń (-niń, -ge, -i, -der).

Ескерту. **Бір** буынды сөздерде **нг** тіркесі жазылады: rıng, rang, sleng.

§98. Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында **w** әрпімен басталатын кейбір сөздер **ў** әрпімен жазылады: úatsap, úıkıpedia, úeb-sait.

IX тарау

СӨЗДЕРДІҢ ТАСЫМАЛДАНУЫ

§99. Сөз буын жігіне сәйкес тасымалданады: oqú-shylar, oqúshy-lar; bel-sendi, belsen-di; beibitshilik, beibit-shilik, beibitshi-lik.

§100. Буын й мен у дауыссыздарынан басталғанда da-úys (daý-ys емес), sa-úat (saý-at емес), da-ıyundyq (daı-undyq емес), qu-ıyp (quı-ıyp емес) түрінде тасымалданады.

§101. Сөз ішінде үш дауыссыз дыбыс қатар келгенде, сөздің түбірі сақталып тасымалданады: kúńgirt-teý (kúńgir-tteý емес), jańǵyrt-ty (jańǵyr-tty емес).

§102. Біріккен және кіріккен сөздер буын жігімен тасымалданады: de-malys, dema-lys (demalys емес); kó-goraı, kógo-raı (kóg-goraı емес).

§103. Бір буынды сөздер тасымалданбайды: aı, kún, vólt, kvars, pýnkt.

§104. Сөздің жеке әрпі келесі жолға тасымалданбайды: аға (а-ға, ағ-а емес), алақ (а-лақ емес), алақан (а-лақан емес), ша (ш-ша, ш-а емес).

§105. Бас әріптен қысқарған сөздерді тасымалдауға болмайды: АҚШ, ТМД, ВУУ.

§106. Кісі есімінің қысқартылған әрпі мен тегі тасымалданбайды: А.Бәйтұрсынұлы, В.Момышұлы, Ғ.Мұстафин, А.Кекілбай.

§107. Цифрлармен келген қысқарған өлшем бірлік атаулары және шартты таңбалар тасымалданбайды: 25 га (25-га емес), 50 см (50-см емес), 50 % (50-% емес).